

NAD KNIHOU MICHALA PULLMANNA

Kniha Michala Pullmana *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu* (Praha 2011, Scriptorium, 244 s., ISBN 978-80-87271-31-5), vyvolala v letech 2011–2012 především na stránkách denního tisku a kulturně orientovaných týdeníků velký mediální ohlas. Z tohoto důvodu redakce oslovila několik historiků a antropologů ve snaze vyvolat širší diskusi o dějinách normalizace a tzv. přestavby socialismu v Československu 70. a 80. let. Výsledkem je diskusní blok, do něhož přispěli Jan Pauer, Filip Pospíšil, Petr Cajthaml a Pavel Mücke.

Michal Pullmann's book *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu* (The end of an Experiment. The Reconstruction and Fall of Communism in Czechoslovakia, Prague 2011, Scriptorium, 244p, ISBN978-80-87271-31-5), met in 2011—2012 a high level of media response especially on pages of the daily press and cultural weeklies. For this reason, the editors addressed several historians and anthropologists in an attempt to inspire a broader discussion on the history of normalisation and so-called 'reconstruction' of socialism in Czechoslovakia of 1970s and 1980s. This resulted in a discussion blog to which contributed Jan Pauer, Filip Pospíšil, Petr Cajthaml, and Pavel Mücke.

Jan Pauer

Práce Michala Pullmana je zajímavým příspěvkem k pochopení československé formy imploze komunistického režimu. Jeho práce osvětlila dopady sovětské perestrojky v oficiálních kruzích komunistického establishmentu, diferenciaci postojů vládnoucích kruhů, jejich mocenského pnutí, vzájemné konkurence a neschopnosti skutečné sebereformy. Umožnila pohled na diskusní procesy a postoje různých segmentů společnosti. Za to byla právem chválena.

Silnou odezvu získala jeho práce předně díky interpretačnímu modelu pádu komunistického režimu obsahujícím tři provokace, které jsou dle mého názoru nedostatečně empiricky podložené a vykazují řadu terminologických a metodologických problémů. První provokace se týká „totalního“ odmítnutí černobílého, totalitárního výkladového modelu československých poválečných dějin. S tím souhlasím, jen s tou výhradou, že Pullmann recipuje pouze výsek českého fun-

damentálního antikomunismu a ignoruje mezinárodní diskusi o totalitarismu, která je daleko diferencovanější a rozlišuje mezi ideálním typem, ambicemi, totalitárními tendencemi a skutečným dosahem totalitární nadvlády ve společnosti. V tomto ohledu kniha není podkladem pro seriózní debatu. Pullmanův pojem státního socialismus je víc explanandum než explanans a krom toho je tento morfologický pojem normativně natolik neutrální, že s ním nikdo nespojuje diktaturu.

Druhá provokace se týká stupně a modu zabydlenosti většiny společnosti v reálném socialismu, který dle Pullmanna spočíval na nereflektovaném souhlasu se základními pilíři socialistického systému a na snaze využívat vyprázdňenost ideologického jazyka ke sledování vlastních cílů. Třetí provokace vyplývá ze dvou předchozích: vliv disentu byl marginální, až rozpad normalizačního konsenzu uvedl masy do pohybu a umožnil pád režimu.

Začnu jazykem. V jednom z proslulých komiksů vysvětluje Asterix svému prostoduchému příteli Obelixovi, jak to chodí v Římě. Když dojde na otrokářský řád, tak mu říká, že jediné právo otroka je právo na práci. Při četbě knihy jsem si tuto větu několikrát vybavil, protože jsem nevěděl, jak jsou některé pojmy a výrazy míněny, jestli mají pomyslné uvozovky nebo ne. Tak například pojem konsenz. Ten chápu jako výsledek dorozumívacího procesu v podmínkách, v nichž obě strany mají právo vznést své nároky a argumentativně doložit jejich platnost nebo legitimitu. Pokud je myšlen jako vnější loajalita vůči danému stavu z důvodů strachu a internalizované rezignace na možnost zásadních změn mocenských asymetrií, podepřené zabydleností v měkké sociální síti reálsocialismu, pak je řeč o něčem zcela jiném, v krajním případě o opaku konsenzu. Modus vivendi a vnější loajalita k domněle nezměnitelnému statu quo nejsou konsenzem.

Základním teorémem diskurzivní analýzy Michala Pullmanna je hypotéza o „pragmatické racionalitě normalizačního jazyka“. Husí pochod nicneřikajících ideologických frázi měl dost zázračné účinky. Neutralizoval vnitřní pluralitu společnosti a spoluúčast na této jazykové hře umožňovala právě kvůli její obsahové vyprázdňenosti vlastní interpretace. To rozšiřovalo prostor pro seberealizaci jednotlivých skupin a osob. Tato magická síla ideologického diskurzu není dostatečně dešifrovaná. Zdá se mi, že nejen vyprázdňenost normalizačního jazyka, ale i ocel sovětských tanků byla nedílnou součástí vzniku onoho „konsenzu“. Jejich přítomnost umožnila obnovu totalitárních mechanismů vládnutí, vlnu čistek, zákazů povolání, soudních a mimosoudních represí či inkvizičního vyčišťování knihoven. Před prověřkovou komisí stál každý sám a neměl se o co opřít, kromě své vnitřní mravní síly. Vygumovat tuto dimenzi z interpretace normalizační stability je trestuhodné opomenutí. Tento původní „soubor opatření“, který byl svého času výstižně charakterizován jako „Biafra ducha“, založil genetický

kód normalizačního režimu. Jeho jádrem byla orwellowská lež o bratrské pomoci. Ignorování nebo explicitní zlehčování těchto základních faktorů obnoveného pořádku zkrsluje diskuse o konsenzu, smýšlení populace o (i)legitimitě stávajícího společenského řádu apod.

Jelikož Pullmann represivní odstrašování ve své práci jen letmo zmiňuje a jednoduše tvrdí, že nikoho nezajímalo, stejně jako přítomnost okupačních vojsk neovlivňovala myšlení a chování lidí, hledá příčiny stability normalizačního režimu v prosocialistickém konsenzu mezi populací a režimem. Tuto svou generalizaci dokládá několika vybranými údaji z nezveřejněných průzkumů veřejného mínění, které interpretuje stejně jako jeho antipodi interpretují svazky StB – jako zjevenou pravdu. V diktatuře nikdo přesně neví, co si většina opravdu myslí. (To je také důvod, proč Hannah Arendtová krátce po roce 1956 lucidně předpověděla, že totalitní režimy padnou náhle a nečekaně.) Neví to ani historikové po pádu diktatury. Mají však povinnost tuto mezeru nezaplňovat ilustračním materiálem, který se hodí k tezi, ale skládat komplikovanou mozaiku všech relevantních faktorů a pramenů. Nevím, co přesně demoskopie změřily, když v polovině 80. let konstatují, že skoro polovina dotázaných je pro vedoucí úlohu strany. Pár let později už by ani třetina členů KSČ do partaje nechtěla vstoupit, kdyby měla volbu. Tento rychlý rozpad legitimity systému je podle Pullmanna zapříčiněn rozpadem normalizačního konsenzu, který vedl k implozi systému a vyprovokoval občanský protest, který měl jiné pohnutky než dissent. Jeden pramen dává důvody k zamyšlení – vtípy. Pullmann sice zmiňuje jejich ventilační funkci, ale nezabývá se jejich sémantikou. Například onen otřepaný vtíp o dohánění a předhánění kapitalismu končil verzí, že posledním stadiem tohoto závodu je snaha „neztratit stopu“. Obráží se v něm vědomí dramatického civilizačního zaostávání za vyspělým světem, které bylo doprovázeno hlubokým studem. Pocity ponížení, strachu, rezignace a znechucení ze stavu společnosti, které zanechaly tisíce stop, nejsou v jeho diskurzivním modelu patřičně tematizovány. Postkomunistická demoskopická srovnání počátkem 90. let ukazovala, že v české společnosti byly nostalgické postoje vůči socialismu nejslabší v celé střední Evropě. V roce 1989 byl Dubček vítán jako symbol posledního průlomu do svobody, nějaká významnější společenská diskuse o socialismu se však už nekonala – srov. politický bankrot Obrody. Teze, že šlo během sametové revoluce o zlepšení socialismu, je empiricky nepodložená. Konfliktní konstelace roku 1989 nevedla mezi socialismem a kapitalismem, ale mezi demokracií a diktaturou. Pokud nějaký společenský model jako ideál revoluce existoval, pak spočíval – jak správně postřehl Jürgen Habermas – v sociálnětržním hospodářství. O nutnosti kapitalismu muselo být – jak opakovaně konstatuje Václav Klaus – obyvatelstvo teprve přesvědčeno. Legitimita socialistických orientací nebo sociálních jistot, která je i v zemích

s rozdílným společenským uspořádáním tradičně vysoká, není to samé jako legitimita daného systému, nebo dokonce režimu. Podle Pullmanna tvořil nikoli útlak, nýbrž nerefektovaný prosocialismus pojítka mezi režimem a populací. Tím ale – chtě nechtě – dodává post festum normalizačnímu režimu dost silnou legitimitu. Skutečná legitimita je komplexním jevem, tvoří ho historické, národní, kulturní nebo náboženské, politické, bezpečnostní a sociální faktory a nerozpadá se náhle a dramaticky, zvláště pokud nedochází k akutní hospodářské krizi nebo k jiným otrěsům. Rychlý rozpad tzv. konsenzu je naopak výrazem bytostné ilegitimity normalizačního režimu v očích populace. V Pullmannově scénáři se najednou stávají dřevnaté fráze o zefektivnění socialistických metod řízení, které vyslovil veterán českého komunismu Štrougal po čtyřiceti letech proti vůli „brežněvových sirotků“ (Zdeněk Mlynář) v politbyru, demiurgem historického pádu komunistického systému. V lidové mluvě bylo toto divadlo ale výstižně nazýváno „přestrojováním“.

Kritický fokus analýzy spoluúčasti většinové společnosti, která dle disentu a i dle mého přesvědčení měla pro reprodukci normalizačního režimu stejný význam jako StB a ostnatý drát na hranicích, nakonec ztrácí v Pullmannově analýze kritický hrot. Obhajoba smysluplnosti individuálních biografí, vynalézavosti všech druhů obcházení stupidních zákazů a překážek v dosahování osobních cílů a uspokojování potřeb vykazuje apologetickou recepci „slušné společnosti“. V obhajobě mravní devastace může soutěžit s lichocením většinové populace z pera V. Klause. Rozdíl je jen ve zdůvodnění. Podle Klause byla většina antikomunistická, podle Pullmanna byla většina prosocialistická. Zde klesá Pullmannova analýza pod úroveň kritické reflexe idealizace soukromých úniků a jediné autentické národní ideologie – konzumního familiarismu, kterou lze číst v textech českého disentu. Václav Havel tento stav ironicky popisoval jako historické setkání konzumu a diktatury. Je div, že se Pullmannova diskurzivní analýza vyhýbá označení sociálních patologií chování většinové populace pravým jménem. To z nikoho nedělá neslušné lidi s biografiemi beze smyslu.

Tím se dostáváme k tématu disentu a znehodnocení jeho významu Pullmannem, které si opět nezadá s dlouholetým znehodnocováním jeho významu z pera Václava Klause. Od Pullmanna se dozvídáme, že Chartu 77 skoro nikdo neznal a že se o ni lidé nezajímali, protože řešili důležité problémy rodiny, výchovy, cestování, vzdělání, popové hudby apod. Disent se jeví jako pouhá deviace od normálu nehrdinné většiny, které se upírá, že vedla smysluplný život v těžkých podmínkách. Tím Pullmann radikálně neguje proslulý aforismus Theodora W. Adorna, že „není správného života ve falešném“, a posunuje disent do pozice jakési sekty. Podle V. Havla říkali disidenti nahlas, co si mlčící většina myslela, a proto spoluobčanům doporučil dělat to samé. Je to antiteze Pullmannova ná-

zoru, že disent formuloval výstřední, tzn. nezobecnitelné postoje a názory, které zůstaly před rokem 1989 a po něm většinové společnosti cizí. Proto je rychle po roce 1990 opustila. Trochu vzniká dojem, že disent sehrál roli pláštěnky v dešti. Po přeháňce byla odložena. Zůstává jen záhadou, proč vůbec jako pláštěnka fungoval. Nenásílí, které Pullmann uvádí jako hlavní důvod pro náhlé objetí disentu ze strany většinové společnosti, nevystačí. To zastávali i svědkové Jehovovi.

Disent se nekonstituoval na základě skupinových, třídních nebo světonázorových zájmů a programů, ale na základě morálky. Druhým základním kódem disentu je jeho vazba na veřejnost. Nezávislá veřejnost je v každé diktatuře subverzivním elementem. Disent byl tedy *veřejným postojem* a centrální význam v něm hrálo osobní svědomí. Skloubením požadavku autonomie jedince s individualizujícím univerzalismem lidských práv došlo ke spojení osobního étosu odporu s jediným mezinárodně akceptovaným jazykem morálky. Lidská práva nebyla ideologií nějaké výlučné skupiny, ale tvořila základní kámen evropské demokratické identity a umožňovala praktickou ochranu jedinců i v nejzapadlejší vesnici. Po roce 1989 se stala normativním základem demokratické ústavy.

Diskurz o tom, co je socialismus, znejistil normalizační elity a perestrojkový jazyk uvolňoval prostor v mocenské sféře i mimo ni. Ale ve srovnání s 60. léty, kdy KSČ byla schopna osmózy vůči společnosti, byl perestrojkový diskurz v oficiálních sférách 80. let v nejlepším případě fraškou reformního hnutí 60. let. Skutečný metadiskurz probíhal v disentu i mimo něj a nebyl o demokratizaci, nýbrž o demokracii, o svobodě kultury a bádání, o lidských právech, občanské společnosti a hluboké mravní krizi společnosti. Vědomí civilizačního zaostávání za Západem a očividnost hroutících se základů sovětského impéria a pády sousedních komunistických režimů včetně pádu berlínské zdi byly faktory, které daly masu do pohybu a umožnily pád komunistického režimu. To byl kontext masového překonání internalizovaného pocitu bezmoci vůči velké politice a strachu veřejně o změny usilovat. Rozpad jazykových rituálů a rozšiřování individuálních možností seberealizace toho byly součástí, spíše však výrazem než příčinou.

Mravní integrita čelných představitelů disentu umožnila masovému protestnímu hnutí nalézt své mluvčí. Disidenti se stali nositeli nové veřejně uznávané důvěry. Důvěra, která je předpokladem vzniku sociálního kapitálu, je stavebním kamenem každé legitimacy politických společenství, se u Pullmanna v souvislosti s disentem vůbec neobjevuje.

Disent byl výzvou nejen vůči režimu, ale tím, že formuloval onu proslulou kantovskou otázku o sebezaviněné nedospělosti, i vůči společnosti. Havel formuloval morální spoluodpovědnost občanů za chod systému. Jen mravním narovnáním každého jedince lze prorazit tento bludný kruh a „vzpamatovat se do

své svobody“. Disent formuloval vstupní předpoklady přechodu ke svobodě a je dost absurdní a empiricky neudržitelné podsouvat vzniku nezávislých protestních hnutí v posledních dvou letech diktatury zcela jiné pohnutky. I neúnavně studující profesor ekonomie jednoho dne musel povstat ze židle studovny a říct veřejně své ne. Jinak by na židli seděl dodnes a svět by se nic nedozvěděl o jeho genialitě. Ledaže by se komunistický režim skutečně zhroutil díky pevnému postoji Regana a Thacherové.

Jestliže Pullmann sleduje úctyhodný záměr poukázat na kontinuitu mentálních dědictví a vzorců chování v době komunismu, pak nedostatek civilní odvahy k nim patří. Disent byl nositelem této vzácné společenské síly, které bylo v normalizační společnosti jako šafránu. Nerozeznat její význam a naopak ji banalizovat pochybným požadavkem odmoralizování disentu je dost smutné.

Charta 77 byla institucionalizací světonázorového pluralismu a tolerantní diskusní kultury všech relevantních duchovních proudů v české společnosti. I ta byla přenesena do středu dění sametové revoluce. Disent civilizoval revoluční protest a velkou měrou zamezil, že se imploze komunistického režimu nezvratila do populistických, xenofobních nebo nacionalistických poloh. Ětos občana nespádl v roce 1989 z nebe, ale byl výsledkem intenzivních disidentských diskurzů o občanské společnosti a autonomii svěprávného občana jako nosného pilíře demokracie.

Význam disentu není předem daný. Spočívá také v tom, jaký význam mu přikládáme. Někdy se může stát hrdinný čin jedince, který mu vynesl oprátku a byl extrémním případem mravní deviace od „slušné většiny“, s odstupem času páteří nové demokratické kultury. Na rozdíl od Michala Pullmanna dospěl Lubomír Štrougal k závěru, že význam disentu podcenil. Budiž mu to ke cti!

Filip Pospíšil

Vlna diskusí a osobní i věcné kritiky, kterou vzbudila kniha Michala Pullmána v denním tisku i historické obci, by mohla podpořit dojem, že se autorovi podařilo naplnit ambici, již ve své publikaci jasně deklaruje, tedy otrást schémata, kterými se podle něj vyznačuje „většina prací k dějinám komunismu“ (str. 15). K nim podle autora patří důraz na totalitní model výkladu, který proti sobě staví režim a zbytek společnosti, jež je udržována v područí prostřednictvím represe a projevuje se čas od času „odporem“ či „odbojem“.

Tohoto otřesu v chápání více než čtvrtstoletí staré minulosti se autor pokouší dosáhnout volbou pramenů, z nichž vychází, tedy především oficiálních projevů,

dokumentů aparátu komunistické strany a obsahu dobových médií, s důrazem na jejich sémantickou analýzu. Je pravdou, že se v tomto ohledu jeho práce výrazně odlišuje od řady dalších studií či publikací zaměřených na historii socialismu v Československu. Ty se až příliš často zaobírají dokumenty bezpečnostních složek a sklouzávají k naivně pozitivistickému přístupu, zatímco analýze či vědomé interpretaci dokumentů se vyhýbají. I přesto ale v zájmu o dobový jazyk není Pullmannova práce zcela průkopnická. Sám autor okrajově zmiňuje studie a eseje Vladimíra Macury (*Šťastný věk a jiné studie o socialistické kultuře*) či Petra Fidelia (*Řeč komunistické moci*), aniž by však s nimi dále pracoval. I když je toto zaměření na jazyk a jeho význam nepochybně přínosné, inspirativní a dosud nedostatečně využívané, přináší s sebou také mnohá rizika. V následujícím textu se pokusím ukázat, že mnohým z nich se Pullmanovi nepodařilo vyhnout.

Oficiální jazyk není totéž co vnímání

Hlavním problémem, s nímž se měl autor vyrovnat, je otázka, zda jeho volba pramenů zcela odpovídá cílům, které si stanovil. Jak vidíme hned v úvodní kapitole, Pullmann si pro svou práci ambiciózně staví cílů hned celou řadu. V zájmu zpochybnění toho, co sám vnímá jako víceméně hegemonistický model výkladu nedávné minulosti, chce odpovídat na otázky po tom, jak vnímali tzv. přestavbu a další společenské změny v 80. letech minulého století ekonomičtí experti, dělníci, vedoucí podniků, spisovatelé, filmoví tvůrci apod. Chce rozkrýt, „jaká témata se ve veřejném prostoru nejvíce diskutovala“ (s. 14).

Chápe přitom, že jazyk, který je využíván ve společnosti (nejen v té normalizační), se liší podle řečové situace mluvčího, okolí, formy aktu atd. Koneckončů všichni víme, že dnes v práci a ve škole mluvíme trochu jinak než doma nebo v hospodě. Před přáteli se vyjadřujeme jinak než před nadřízeným a náš písemný projev se také liší od toho ústního. Obdobné rozdíly lze shledávat i v období normalizace či přestavby. Tomu nepochybně rozumí i Pullmann, toto poznání mu však nebrání v tom, aby se pokoušel na základě omezeného typu pramenů (především těch, které prošly cenzurou) usuzovat na vnímání, myšlení, jazyk a diskurz v celé společnosti i v jejích jednotlivých skupinách.

Výše uvedená výhrada by ale neměla zakrýt, co lze označit za jeden z největších přínosů studie: přesvědčivé vykreslení toho, jak se pravděpodobné či autorem předpokládané zájmy určitých skupin promítaly do oficiálního diskurzu. Zvláště působivý je v tomto ohledu výklad nejen proměn vyjádření některých představitelů KSČ (Lubomír Štrougal, s. 58–73), ale hlavně šéfů státních podniků (v kapitole *Základna v pohybu*). Je však nutné si uvědomit, že při odhadu těchto motivací či zájmů se autor spíše než o prameny opírá o intuici a spekulaci. Poukazovat

na zájmy různých vrstev či profesních skupin obyvatel se Pullmannovi daří také v těch částech publikace, v nichž se zabývá vývojem v Sovětském svazu. V těchto oddílech, které mimochodem tvoří rozsahem významnou část publikace, se opírá jak o vlastní studium pramenů, tak i některé významné práce.¹

Prohrnování závějí floskulí a sledování proměn zatuhlého, artritického pojmového aparátu představitelů stranických a státních struktur pozdního státně socialistického režimu jistě ještě může přinést mnohá odhalení. Je ale svázáno s dalším rizikem, s nímž se Pullmann nedokázal vypořádat. Vyžaduje totiž ostražitě dodržování analytického i prostě lidského odstupu. Právě díky němu lze odhalit zásadní rozdíly, znaky a trendy, jež mohou získat výpovědní hodnotu. Jedním z těch nejvýraznějších znaků dobového oficiálního jazyka bylo hypertrofované využívání trpného rodu. Posouzení významu pasiva pro fungování společnosti a jeho ocenění jako ideového základu pozdně normalizačního režimu v Pullmannově knize však nenajdeme, zato však mnohdy sám pasivum trpně přejímá do svých interpretací. U autora se tak často setkáváme s výrazy jako „komise byla vytvořena“ (s. 51) či abstraktními tvrzeními typu „vytvářel se potenciál“, „ideologie dokázala neutralizovat“ apod. Tento autorem nereflektovaně přejatý jazyk dobových dokumentů jej vede k tomu, že skutky či události nepřipisuje konkrétním jednotlivcům nebo skupinám, ale spíše nepřiliš jasně definovaným kategoriím či pojmům. Tím pouze reprodukuje znak, který by naopak stál za semantickou analýzou – zamlžování podílu na rozhodnutích a odosobňování a maskování mocenských mechanismů.

Vynucování souhlasu

V dosavadních reakcích na publikaci byla asi nejvíce kritizována autorova mnohokrát opakovaná teze o existenci konsenzu v československé společnosti osmdesátých let, který se nejprve zvolna a později rychle rozpadal v souvislosti s rozpadem dosavadního autoritativního diskurzu. Extrémně formalizovaný jazyk či vyjádření tohoto diskurzu byly, jak autor ukazuje i díky studiu dokumentů Gorbačovova archivu, postupně narušovány novými koncepty či interpretacemi, které s sebou přinášela ze Sovětského svazu zavlečená perestrojka a glasnost. Ta

1 PEKKA SUTELA, *Economic Thought and Economic Reform in the Soviet Union*, Cambridge 1991; ROBERT ENGLISH, *Russia and the Idea of the West. Gorbaches, Intellectuals, and the End of the Cold War*, New York 2000.

otevřela nová témata a také prostor pro vyjádření zájmů různých skupin obyvatelstva, které se stranickému aparátu nedařilo integrovat zpět do dosavadního „hypernormalizovaného“ jazyka a jeho floskulí a frází.

Ve zdůraznění nějakého způsobu konsenzu, tedy jisté formy souhlasu různých částí společnosti se státně socialistickým režimem, autorovi ale v žádném případě nenáleží prvenství. Ostatně již ve svém známém dopise Gustávu Husákovi z roku 1975 uváděl Václav Havel, že v období normalizace občané „vyslovují svou podporu všemu, čemu mají; nikde není možno pozorovat známky nesouhlasu s čímkoliv“. (Václav Havel, dopis Gustávu Husákovi z 8. dubna 1975). Havel ale tehdy tuto formu souhlasu neoznačoval termínem konsenzus, nýbrž konsolidace. Pullmannova interpretace konsenzu je inovativní v tom, že se opírá především o termín „autoritativní diskurz“, zavedený Michailem Bachtinem. V něm je vyžadována bezpodmínečná oddanost předepsaným formám (například ideologickým frázím) a jsou požadovány ritualizované projevy poslušnosti (například účast na manifestacích), zároveň je ale možné v jeho rámci či jeho prostřednictvím prosazovat osobní zájmy či dílčí výpovědi, které mohou být v některých případech i v obsahovém rozporu s deklarovanými hesly.

Jakkoli se tato koncepce může zdát podobná Havlově (lidé „vyhlašují četné pracovní závazky, které plní a překračují; jednotně se účastní voleb a jednomyslně volí navržené kandidáty; aktivně pracují v různých politických organizacích; účastní se schůzí a manifestací“, a zároveň „shánějí domů vybavení, hezké věci, chtějí pozvednout úroveň svého bydlení, zpřijemňují si život, budují si chaty, pečují o svá auta, věnují větší pozornost svému jídlu, ošacení, domácímu pohodlí“ – dopis Gustávu Husákovi), zároveň bagatelizuje míru donucení, o níž Havel hovoří jako o *strachu*. Zmiňuje přitom především strach existenční, tedy ztrátu možnosti prosazovat osobní zájmy, kariéru apod.

Represi a vůbec mechanismy moci, kterými byla normalizace zavedena a státně socialistický režim udržován až do svého konce, Pullmann ve své knize v podstatě ignoruje. Jen okrajově zmiňuje skutečnost, že ke hroucení normalizačního diskurzu a zavádění přestavby v Československu docházelo zároveň s rozhodnutím Sovětského svazu o změnách v zahraniční politice a stahováním sovětských raket z československého území. Vliv více než stotisícové okupační armády na podobu normalizačního a přestavbového „konsenzu“ zcela opomíjí. Vedle marginalizace významu otevřených odpůrců režimu ponechává zcela bez analýzy propracovaný nomenklaturní systém, který společnost neustále „očisťoval“ od „nepřátel“, a určoval tak osobní kariéru každého jednotlivce. Jak již poukázal ve své publicistické recenzi Pavel Barša (Lidové noviny, příloha Orientace, 21. 5. 2011), právě na této bagatelizaci represe se ukazuje, že by proto bylo mnohem vhodnější používat pro definici společenské dohody namísto Bachtinova

„konsenzu“ termín Antonia Gramsciho „hegemonie“.² Tento koncept nepopírá, že významná část společnosti přijme v určité situaci za svou ideologii vládnoucí vrstvy a věří, že vyjadřuje zájem všech a objektivní povahu reality. Zároveň však Gramsci nezapomíná, že této hegemonie vládnoucí menšina dosahuje i prostřednictvím fyzického a ekonomického donucení.

Analytické i argumentační nedostatky knihy *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu* by neměly zcela zakrýt její největší přednosti. Tím je alespoň částečně úspěšná snaha o vykreslení tehdejší společnosti v její rozvrstvenosti a dynamice prostřednictvím sémantické analýzy a vztahení zkoumaného problému k současnosti. I když si na přesvědčivou odpověď po tom, co všechno mají „přestavbové“ a polistopadové uspořádání společného, budeme muset ještě počkat, nelze popřít, že kniha Michala Pullmanna a diskuse kolem ní jsou významným krokem v tomto směru.

Petr Cajthaml

Publikace Michala Pullmanna *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu* vzbudila velkou polemiku především díky předkládané tezi o celospolečenském konsenzu a z něj vyplývající stabilitě normalizačního režimu. Ve svém příspěvku se však hodlám věnovat spíše představení a vztahu obou hlavních vzájemně souvisejících problémů, které M. Pullmann ve své knize zkoumá: přestavbě a zhroucení (pádu) komunistického režimu v Československu.

Obojí zkoumá na základě analýzy dobového oficiálního jazyka jako hlavního projevu autoritativního diskurzu. Právě výklad sémantiky projevů a veřejné diskuse druhé poloviny 80. let a povznesení jazyka komunistické moci na úroveň jednoho z klíčových pramenů bývají v diskusi, kterou vydání Pullmannovy knihy vyvolalo, nejvíce oceňovány i kritizovány.

Autor k přestavbě i samotnému zhroucení režimu přistupuje stejnou metodou, vybírá si však různé prameny. Zatímco v první polovině knihy, v níž představuje přestavbu jako pokus o ekonomickou reformu, analyzuje většinou texty ekonomických expertů a dalších technokratů, které byly určeny užšímu (odbornému) publiku. Ve druhé části věnované spíše erozi společenského normalizačního kon-

2 ANTONIO GRAMSCI, *Dopisy z vězení*, Praha 1949.

senzu je okruh pramenů (a jejich dobových příjemců) širší. V první části knihy tak zkoumá proměny jazyka především autorů konceptu hospodářské přestavby, ve druhé daleko více naslouchá celospolečenskému ohlasu a kritice reformních kroků. Tento výběr pochopitelně ovlivňuje i interpretaci jednotlivých aspektů vývoje ve druhé polovině 80. let.

Na s. 23 Pullmann připomíná jeden ze základních ideologických pilířů oficiálního marxismu-leninismu – metaforu základny a nadstavby, podle níž ekonomické základně příslušela určující role k politickému, ideologickému a duchovnímu dění (nadstavbě). Z perspektivy této poučky vykládá také sledované období. Genezi přestavby (a jejího sovětského vzoru – perestrojky) vnímá v rovině přípravy hospodářské reformy s důrazem na intenzifikaci celé ekonomiky. Politický rozměr přestavby představuje v první části knihy jen v náznacích, jako nedůležitou nadstavbu plánu ekonomických expertů. Mezery vidím v kapitole o sovětské perestrojce. Autor sice podrobně představuje genezi pojmu perestrojky od přelomu 70. a 80. let, zůstává však omezen na rovinu diskusí převážně ekonomických technokratů zaměřených na reformu hospodářství, její celospolečenský rozměr (demokratizaci, liberalizaci, snahu o získání nové legitimity režimu) v podstatě opomíjí. Vzhledem k tomu, že v druhé polovině knihy se sovětskému vývoji (s výjimkou vývoje směřujícího k rozpadu Sovětského svazu) nevěnuje, tak politický a kulturní rozměr československé přestavby není konfrontován s jejím vzorem.

Diskuse nad reformou ekonomiky přinesla nové prvky do sdíleného veřejného jazyka, který byl základem konsenzu, a tím byl narušen. Přestavba „nadstavby“ (tedy změny v politice a kultuře) na tyto změny navazovala.

Použitá struktura Pullmannova výkladu a zvolená metoda je odůvodněná a do značné míry pochopitelná. Nedává však dostatečnou odpověď na otázku, proč stejné následky neměly přípravy a doprovodné diskuse předchozích pokusů o hospodářskou reformu direktivně řízené ekonomiky v Československu. Je samozřejmě možné doložit přímý vztah mezi Šikovou hospodářskou reformou a pražským jarem. Proč ale například tzv. Rozsypalova hospodářská reforma z konce 50. let, která byla svým expertně technokratickým charakterem k hospodářským reformám přestavbového období bližší, nepřerostla v podobnou krizi režimu? Při zkoumání těchto paralel by se nakonec patrně ukázalo, že se řada prvků, které v analýze odborné diskuse druhé poloviny 80. let působí nově a revolučně, a narušují tak dosavadní oficiální jazyk, v diskusích předchozích desetiletí již objevila. Intenzifikační a mobilizační kampaně v ekonomice se periodicky objevovaly od poloviny 50. let, nesly s sebou většinou i posílení pravomocí a odpovědnosti podnikové sféry, v některých případech i úvahy o zavedení tržních prvků do plánovaného hospodářství. Pullmann například na s. 76–77

v souvislosti s přípravou zákona o státním podniku zmiňuje nerealizované úvahy o možném legálním fungování podílnických (akciových) podniků. Akciová forma hospodářských podniků však ani v komunistickém Československu nebyla postavena mimo zákon, i v letech přestavby platil zákon č. 243/1949 Sb. o akciových společnostech a fungovaly podle něj mimo jiné podniky zahraničního obchodu.

Je tedy otázkou, zda pojmy, které přinesla do oficiálního jazyka přestavbová expertní diskuse a které dle Pullmanna vedly k narušení sdíleného konsenzu, byly skutečně nové, nebo naopak dlouhodobě přítomné, nyní jen hlasitěji diskutované.

Konec experimentu nedává bohužel dostatek odpovědí na otázky týkající se vztahu ekonomické reformy a společenských a politických změn. Ty jsou představovány jako faktická předzvěst zhroucení režimu. Autor jej předkládá de facto jako důsledek trhlin v konsenzu vyvolaných expertní (ekonomickou) diskusí. Je však zřejmé, že šlo o procesy souběžné, navzájem se ovlivňující, odpovídající výše zmíněné metafoře o základně a nadstavbě. Na otázku týkající se jejich vzájemného vztahu však stejně jako oficiální marx-leninská filozofie nedává příliš odpovědí. V hledání kořenů politické a společenské roviny vývoje v druhé polovině 80. let, je Pullmann bohužel daleko méně důsledný. Více popisuje neúspěchy a negativní důsledky pro režim než východiska a cíle oficiální politiky.

Samotnou přestavbu a její význam pro události druhé poloviny 80. let Pullmann interpretuje „nikoliv jako příčinu zhroucení státního socialismu, nýbrž jako podnět otevírající kritické tázání o komunistické ideologii a zpochybňující její dosavadní stabilizační funkci“ (s. 231). Spolu s dalšími dobovými procesy (ekonomickou stagnací, zahraničněpolitickými změnami) odhalila slabiny normalizačního režimu a vedla k narušení společenského konsenzu. Zároveň s autorovou interpretací je ale nutné vznést otázku, čím přestavba byla (či měla být v plánech jejích autorů)? Byla neúspěšným pokusem o reformu ekonomiky s výrazným dopadem na celou společnost, nebo (stejně neúspěšným) pokusem o celistvou (politickou, ekonomickou, kulturně-společenskou) modernizaci režimu a obnovu jeho legitimacy? Pullmann se přiklání k prvnímu výkladu, svoji „redukcí problému“ však blíže nevysvětluje a ani argumentačně nedokládá.

Konec experimentu otevírá celou řadu dosud nezkoumaných témat soudobých dějin. Michal Pullmann úspěšně využívá nové netradiční metody výzkumu a prameny, které jsou pro většinu historiků soudobých dějin nesrozumitelné a nevyužitelné. Nabízí odpovědi na řadu otázek, které souvisejí s československým vývojem 80. let a zhroucením komunismu. Na otázku „Co to byla přestavba?“ však odpovídá jen částečně.

Pavel Mücke

Ačkoli se ani v nejmenším nedovolují považovat za prvoplánového a „čistokrevného“ specialistu na téma dějin 80. let minulého století, potěšila mě nabídka připojit se se svými postřehy do tohoto diskusního fóra. Vycházím při svém uvažování jednak z posledních deseti let praxe spojené s výzkumnými projekty Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR (dále COH) a dále z vlastní výuky soudobých dějin na Pracovišti orální historie a soudobých dějin FHS UK.

Knihu Michala Pullmanna je podle mého soudu třeba ocenit jako velmi relevantní odborný příspěvek do veřejné debaty o nedávné minulosti, která je v posledních letech a měsících vedena velmi intenzivně, bohužel však často prizmatem značně ideologizujícím, ideologickým, a nutno dodat, že místy i zcela nehistoricky „propagandistickým“ (à la Mýty o socialistických časech, Naše normalizace apod.) Svým zaměřením na sledování „dějin pojmů“ se snaží navázat na historickosémantickou linii děl z pomezí literární a „klasické“ historiografie, jdoucí například přes Josefa Macka, Igora Němce, Vladimíra Macuru, Petra Fidelia, nebo nejnověji nadějně (leč dle mého soudu ne zcela vyzrálé) kolektivní dílo Tesilová kavalérie.³ Posun od „dokumentace doby“ a nastínění základních dějových linií směrem ke sledování proměn významů jako by symbolizoval uzavírání prvních dvou dekád zakladatelského období svobodného bádání o soudobých dějinách po roce 1989 a naopak nástup epochy nové včetně zdomácnění inovativních metod a přístupů doposud běžných spíše v zahraničí.

Autor při svém pátrání a mapování „přestavbové sémantiky“ vychází z analýzy archivních pramenů stranické a odborové provenience, z analýz dobových výzkumů veřejného mínění, z analýzy tisku, filmové či televizní tvorby, ale také z některých vzpomínkových prací (především vzpomínek a memoárů dobových politických aktérů). Jako možný potenciální pramen k rozšíření využitého spektra se nabízí orálně historické rozhovory, jejichž prostřednictvím je taktéž možné hledat formy a způsoby, jimiž aktéři přisuzují význam dobovým událos-

3 Srov. JOSEF MACEK, *Jagellonský věk v českých zemích. (1471–1526)*, Praha 1992–1999; IGOR NĚMEC a kol., *Slova a dějiny*, Praha 1980; VLADIMÍR MACURA, *Štátní věk. Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*, Praha 2008; PETR FIDELIUS, *Jazyk komunistické moci*, Praha 2002; PETR A. BÍLEK, BLANKA ČINÁTLOVÁ (edd.), *Tesilová kavalérie. Popkulturní obrazy normalizace*, Příbram 2010.

tem a procesům.⁴ Místy totiž závěry v knize učiněné na základě např. názorů ventilovaných aktéry v dobovém tisku či v televizních pořadech působí dosti diskutabilním dojmem.⁵

Rozproštění linií sledovaného diskurzu do několika proudů se jeví jako velmi podnětné, neboť podle mého názoru pouze v komparativním měřítku je možné pokusit se zodpovědět takové klíčové otázky, jako je například avizovaná otázka „víry“ a důvěry v socialismus a od něho odvozená objektivní analýza a pokus o interpretaci předlistopadového režimu (ale také vývoje polistopadového). Jak naznačují prozatím spíše provizorní závěry Michala Pullmanna (ale třeba také orálněhistorické výzkumy COH), „obrazy“ socialismu a hodnocení „minulé doby“ se v podání různých vrstev československé společnosti jeví jako velmi diferencované, nejednoznačné a „neuzavřené“, a to mnohdy bez ohledu na revoluční individuální osudy (například ve smyslu „nostalgicko-generačním“, měřítkem osobního, hmotného nebo sociálního ne/úspěchu apod.).⁶ Jako chvályhodná se jeví také snaha pojednat o sklonku „socialistických časů“ v mezinárodním kontextu, jak se o to alespoň v základních (především sovětsko-českých) liniích snaží autor *Konce experimentu*. Jak naznačují dílčí výsledky zahraničních badatelů a také diskuse s těmito kolegy, perestrojka může být v různých zemích v podobě určitých chronologických či významových posunů vnímána poměrně odlišně od našich končin.⁷

Velmi zajímavou se také jeví autorem nastíněná otázka expertizace, v širším kontextu spojená s problémem hodnoty práce ve společnosti. Její sledování (vedle problematiky rodinného a každodenního života a dále vztahu k „veřejné sféře“) tvoří jedno z hlavních témat, které sledujeme v současném výzkumném

4 Autor těchto řádek by nerad byl špatným prorokem, ale zdá se ze sledování vývoje v posledních letech, že role orální historie a zájmu o lidské svědectví obecně v české společnosti stoupá. Díky limitované hodnotě, nebo naopak nedochovanosti či neexistenci mnohých pramenů historií doposud využívaných pramenů (například deníků, korespondence apod.), je orálněhistorický výzkum jednou z mála alternativ, jak tuto „mezeru“ zacelit. S veškerým respektem vůči metodologickým, metodickým, etickým a technickým standardům navíc badatelům skýtá jedinečnou možnost „stvořit“ si vlastní pramen. Nejnověji o těchto možnostech ve shrnující podobě DONALD A. RITCHIE (ed.), *The Oxford Handbook Of Oral History*, Oxford 2011.

5 Zejména kapitola *Nebybný proletariát: k chladnému přijetí přestavby v dělnickém prostředí*.

6 Blíže MIROSLAV VANĚK (ed.), *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*, Praha 2009.

7 Například v podání některých běloruských kolegů historiků zabývajících se soudobými dějinami je období perestrojky ztotožňováno s obdobím ekonomického, sociálního a dílem i politického rozvratu po rozpadu SSSR v roce 1991.

projektu Česká společnost v období normalizace a transformace: životopisná vyprávění i my. Zejména v analýze vzpomínek příslušníků dobového (a posléze polistopadového) managementu, ale dílem i u dalších skupin, například silových složek, je otázka expertizace klíčová. Jinak řečeno, jakou hrálo ve sledovaném období členství v KSC a jiných společenských organizacích roli v profesním životě a kariérním růstu jak z pohledu osobního, tak z pohledu „vyšších míst“? Co bylo pro dotyčné důležitější: být odborníkem s legitimací, odborníkem bez legitimace a nebo vůbec nebýt odborníkem? Docházelo v průběhu přestavby ke střetům mezi stranickými orgány a „odborným“ vedením podniků, či dokonce celých resortů? Jakým způsobem byla vnímána porevoluční „depolitizace“ hospodářského života v podnicích a jaké mohou být (dis)kontinuity v této oblasti „před“ rokem 1989 a „po“ něm? Jakou roli následně hrála „expertizace“ a její vnímání například v průběhu ekonomické transformace (jakožto „vlajkové lodi“ české cesty k demokracii)? Hledání odpovědi na tyto otázky se jeví jako relevantní z historického pohledu, ale také jako více než aktuální i z pohledu celospolečenského.⁸

Poslední věty z tohoto nesoustavného pojednání by se měly dotknout tématu disentu a jeho „místu v příběhu“ dějin 70. a 80. let.⁹ Podle mého názoru by lepšímu uchopení tohoto tématu přispělo posunutí perspektivy jeho sledování na úroveň minimálně celého českého 20. století, tj. včetně možnosti porovnání s „příběhy“ prvního a druhého odboje, případně pak na úroveň generální debaty nad rolí „nekonformity a rezistence“ v celých českých dějinách. Téma vztahu mezi „vzpurnou elitou“ a většinou společností žijící „obyčejné životy“ možná patří u nás k „nadčasovým“ debatám „o smyslu českých dějin“ a jsou snad i projektem české národní identity.¹⁰

Knihy Michala Pullmanna je z mého pohledu velmi dobrým experimentem, který by mohl (a snad i měl) inspirovat badatelské následovníky a následovnice. S kontinuálním posunem předlistopadového období „hlouběji“ do oblasti soudo-

8 Z prvních historicky laděných pokusů o zhodnocení srov. MARTIN MYANT, *Podoby kapitalismu v České republice*, in: Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989, (edd.) Adéla Gjuríčová, Michal Kopeček, Praha–Litomyšl 2008, s. 265–287; přehledově a spíše z politologického pohledu „liberálněkonzervativního“ zaměření LUBOMÍR KOPEČEK, *Éra nevinnosti. Česká politika 1989–1997*, Brno 2010. Debaty z úhlů pohledu příbuzných společenských a humanitních věd spíše levicově-liberálního akcentu předkládá VÁCLAV BĚLOHRADSKÝ a kol., *Kritika depolitizovaného rozumu. Úvahy (nejen) o nové normalizaci*, Praha 2010.

9 Nejnověji o této problematice MILAN OTÁHAL, *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*, Praha 2012.

10 Inspirace v tomto ohledu přináší JAN TESAŘ, *Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky*, Praha 2000.

bých dějin nastává možnost mnohem větší historizace tématu velmi atraktivního také pro laické čtenáře, jež je bude podněcovat ke kritickému individuálnímu „promýšlení“ dějin a neschematickému a „nečernobílému“ pátrání po „kořenech“ naší současnosti (a také výhledů do budoucnosti). Nezbyvá než si přát více takových experimentů bez jasného a „definitivního“ konce...